

FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

**Prikaz izbjeglica i migranata u književnosti na temelju djela
Danka Rabrenovića „Der Balkanizer: Ein Jugo in Deutschland“,
Saše Stanišića „Kako vojnik popravlja gramofon“ i Daše Drndić
„Leica format“**

Seminarski rad

Kolegij: Filozofija politike

Nositelj kolegija: doc. dr. sc. Neven Petrović

Suradnici na kolegiju: doc. dr. sc. Nebojša Zelič, doc. dr. sc. Ivan Cerovac

Studentica: Valentina Halovanić

Studijski program: Njemački jezik i književnost; Filozofija

Rijeka, 2019

Sadržaj

1	Uvod.....	3
2	Pojmovi.....	4
3	Netrpeljivost prema izbjeglicama i migrantima.....	6
4	Unutarnje oko i kako ga „pokrenuti“	8
5	Prikaz izbjeglica i migranata na temelju romana Danka Rabrenovića „Der Balkanizer: Ein Jugo in Deutschland“	12
6	Prikaz izbjeglica i ratnih strahota na temelju romana Saše Stanišića „Kako vojnik popravlja gramofon“	18
7	Prikaz izbjeglica u romanu Daše Drndić „Leica format“	23
8	Zaključak.....	28
9	Literatura.....	30

1 Uvod

Tijekom ljudske povijesti dogodili su se mnogi ratovi, prirodne katastrofe i slične nedaće te su ljudi bili primorani napustiti svoje domove te sigurnost i bolji život potražiti izvan granica svoje domovine. Često su ti ljudi bili neprihvaćeni od zajednice u kojoj su se potom našli. Prolazili su brojne prepreke od birokracije do traganja za vlastitim identitetom i integracijom u novu zajednicu. Neki su pak svoje domove napustili iz ekonomskih razloga, odnosno htjeli su bolje radne uvjete, veće plaće i materijalnu sigurnost kako bi svojoj obitelji mogli pružiti bolji život. Perspektiva iz koje se gleda na izbjeglice i migrante nije se bitno promijenila od nekih davnih vremena. I u današnje vrijeme postoje brojne predrasude i stereotipi koji se vežu uz pojedinu skupinu ljudi. Nažalost oni su sve ekstremniji i bolniji. Nekada su se narodi istočne i južne Europe smatrali kao manje inteligentni, lijeni i kriminalni narodi, a danas se izbjeglice s Bliskog istoka smatraju ubojicama i teroristima. Neću na ovom mjestu tvrditi da oni jesu ili nisu ubojice ili teroristi, već ću skrenuti pozornost na to da je takva vrsta opisa samo još jedan u nizu stereotipa koji se s nekolicine osoba proširuje na čitav narod. Ono što je potrebno svima nama koji se susrećemo s nekim novim kulturama, vjerskim običajima i slično jest da prihvatimo to da naša kultura i naši običaji nisu jedini na svijetu i da nije ništa čudno ako se netko ponaša drugačije. Ne smijemo osuđivati na prvi pogled već bi bilo dobro da se kritički propitkujemo. Ono što je cilj ovog seminarskog rada jest da prikaže na koji način su izbjeglice i migranti prikazani u književnim djelima i koja je uopće svrha književnih djela. Na temelju poglavlja *Inner eyes: Respect and the sympathetic imagination* iz knjige „*The new religious intolerance*“ Marthe C. Nussbaum obratiti ću ulogu unutarnjeg oka, te načine na koje se ono može aktivirati i koje zamke postoje. Kako književnost igra bitnu ulogu kod naše moći imaginacije i aktiviranja unutarnjeg oka u seminarskom radu biti će obrađena tri književna djela u kojima se nalaze opisi izbjeglica i migranata, a koja obrađuju tematiku Domovinskog rata, Rata u Bosni i Hercegovini te masovne migracije stanovništva krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

2 Pojmovi

U današnje vrijeme često se priča o izbjegličkim krizama, o migracijama, iseljavanju i slično. Na ovom mjestu, prije no što krenem dublje u samu temu, potrebno je objasniti pojedine pojmove. U daljnjem tekstu objasnit ću ove pojmove: stranac, izbjeglica, tražitelj azila, azilant, migrant, emigrant, imigrant.

Stranac je prema Zakonu o azilu (NN br. 79/07, 88/10, 143/13) „državljanin treće zemlje koji nema hrvatsko državljanstvo i osoba bez državljanstva.“

U istom zakonu navodi se i odredba statusa **izbjeglice** kao:

„osobe koja je stranac koji se ne nalazi u zemlji svog državljanstva te se zbog osnovanog straha od proganjanja zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja, ne može ili se zbog tog straha ne želi staviti pod zaštitu zemlje, odnosno osoba bez državljanstva koja se nalazi izvan zemlje uobičajenog boravišta, a koja se ne može ili se zbog osnovanog straha ne želi vratiti u tu zemlju.“ (Zakon o Azilu RH, Narodne novine, broj 79/07, 88/10, 143/13; Članak 2.)

Važno je također znati razliku između tražitelja azila i azilanta. Pod **tražitelje azila** spadaju „stranci koji podnesu zahtjev za azil o kojemu nije donesena izvršna odluka.“ (Zakon o Azilu RH, Narodne novine, broj 79/07, 88/10, 143/13; Članak 2.)

Azilanti su „izbjeglice koji ispunjavaju uvjete iz članka 4. Zakona o azilu“. U Članku 4. Zakona o azilu u RH navodi se da će azil biti odobren strancu koji se ne nalazi u zemlji gdje ima državljanstvo ili osobi bez državljanstva koja se nalazi izvan zemlje svog uobičajenog boravišta, a koja je zbog osnovanog straha od proganjanja zbog svoje rase, vjere, nacionalnosti, pripadnosti određenoj društvenoj skupini ili političkog mišljenja ne može, ili se zbog straha ne želi staviti pod zaštitu te zemlje. (Zakon o Azilu RH, Narodne novine, broj 79/07, 88/10, 143/13; Članak 4.)

Vrlo je bitno objasniti i razliku između pojmova migrant, emigrant i imigrant. **Migrant** je prema definiciji onaj koji je obuhvaćen migracijom, odnosno onaj koji migrira. Pod time se smatra da se velika grupa stanovništva s jednog područja seli na drugo ili iz jedne zemlje u drugu. (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> 10.7.2019.)

Emigrantom se smatra osoba koji jest ili koja je bila u emigraciji, odnosno koja je emigrirala ili emigrira, drugim riječima iseljenik. (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

10.7.2019.) Pod **emigracijom** se podrazumijeva nekoliko stvari. Kao prvo to je ukupnost onih koji su emigrirali, zatim se može definirati i kao iseljavanje iz zemlje, preseljavanje iz domovine u neku drugu zemlju, te na posljertku kao iseljeništvu, prebjeglištvo, izbjeglištvo. Emigracija je također oprečna imigraciji, što znači da se pod njom podrazumijeva prisilno ili dobrovoljno iseljenje zbog političkih, gospodarskih, vjerskih ili nekih drugih razloga u neku stranu državu. (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> 10.7.2019.)

Imigrant je ona osoba koja se naseli u stranoj zemlji radi dugotrajnog ili stalnog boravka. Pojam imigrant oprečan je pojmu emigrant. (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> 10.7.2019.)

Ove pojmove vrlo je važno razgraničiti odmah na početku, jer će njihovo značenje biti vrlo bitno kod analize odabranih književnih djela i prikaza izbjeglica i migranata u tim djelima.

3 Netrpeljivost prema izbjeglicama i migrantima

Unatrag nekoliko godina počela su bombardiranja od strane medija o izbjeglicama i migrantima, koji bježe iz svojih domovina u potrazi za boljim životom. Prve slike koje dobivamo iz cijele te medijske graje su čamci prepuni ljudi, koji se pokušavaju dokopati europskog kopna. Osim toga cijeli niz havarija, od prevrtanja čamaca i smrtnog stradavanja ljudi do krijumčarenja ljudi preko granica u raznim prijevoznim sredstvima i u nehumanim uvjetima. Postavljanje žičanih barikada uzduž granica također je slika koja je obilježila razne priloge na televiziji i u novinama. Na ovom mjestu potrebno je navesti činjenicu da mediji imaju vrlo velik utjecaj na naše viđenje određenih stvari, na naše osjećaje i stavove. Mediji privlače pozornost pratitelja kroz silne loše stvari koje se događaju. Tako ćemo češće naići na članak o tome da su izbjeglice provalile u nečiju kuću, ukrali nečiji automobil, ranile nekoga, da su povezane s terorističkim napadima i slično. No, pokušajmo se sjetiti kada smo zadnji puta čuli ili pročitali nešto dobro o izbjeglicama i migrantima. Moramo sami sebi priznati da je to veoma rijedak slučaj. Kroz niz nemilih događaja koje se prenose putem medija sami smo zaslijepljeni nečime što ne mora nužno biti istina. U slučaju izbjeglica i migranata dolazi do pretjerane generalizacije pa se zbog toga stvaraju različiti stereotipi i predrasudi. Stereotipi i predrasudi dovode pak do diskriminacije te grupe ljudi. To što je neka osoba određene nacionalnosti ili vjere ne znači da će nam nauditi. Problem koji se ovdje rađa jest strah i neznanje. I sama sam se u nekoliko situacija mogla uvjeriti u to da mediji ostavljaju preveliki utjecaj na nas. Prilikom posjeta Beču u podzemnoj željeznici našla sam se okružena s nekoliko žena koje su nosile čadore i hidžabe. Moram priznati da mi nije bilo svejedno jer sam se prvi puta našla u takvom okruženju, a uz to su po medijima kružile razne informacije o terorističkim napadima u Europi. Nekoliko puta sam se uhvatila s pomisli da će svakog časa odjeknuti neka eksplozija. Neznanje i strah tjeraju nas na svakojake misli i stvaranje nepravednih i bolnih predrasuda. To što je netko iz vlastite domovine pobjegao od rata da spasi živu glavu ili to što je pobjegao od gladi i siromaštva u potrazi za boljim životnim uvjetima ne čine te ljude ubojicama. Njihova vjeroispovijest i pripadnost nekoj nacionalnosti također ih ne čine ubojicama. Ti ljudi koji bježe nečiji su sinovi i kćeri i oni imaju pravo život, odnosno na bolji život. Moramo se prisjetiti činjenice da su, ne tako davno, naše bake i djedovi, majke i očevi bježali u druge države od strahota Domovinskog rata, te da su isto tako i oni bili izbjeglice.

U prethodnom odlomku dotakla sam se određene tematike s kojom ću se поблиže baviti u idućem poglavlju, a to je tzv. unutarnje oko. Tom tematikom bavi se Martha C. Nussbaum u

petom poglavlju (Inner eyes: Respect and the sympathetic imagination) svoje knjige „The new religious intolerance“.

4 Unutarnje oko i kako ga „pokrenuti“

Po prirodi su ljudska bića sebična i obično gledaju samo vlastitu korist, vlastite ciljeve, želje i principe. Druge osobe tijekom života gledamo većinom samo kao instrumente, koji će nam pomoći u izvršenju prethodno navedenih stvari. No, moramo se složiti s činjenicom da je u životu bitno ostvarivati dobre principe. Da bismo ostvarili tzv. dobre principe potrebno nam je ono što Martha C. Nussbaum naziva unutarnje oko. Unutarnje oko naziva se još i treće oko, a u misticizmu i ezoteriji označava spekulativno nevidljivo oko, koje je obično smješteno na čelu i pruža nam percepciju onkraj uobičajenog vida. Prema Nussbaum mi našim fizičkim očima uz pomoć unutarnjeg oka gledamo na svijet. Većina nas fizički svijet gleda našim fizičkim očima, no uz naše osjetilne organe, postoji još jedan unutarnji organ kojim gledamo na svijet, a to je naša imaginacija. (Nussbaum, 2012: 139-140) Kant je smatrao kako probleme sebičnosti ljudskih bića možemo riješiti pomoću dobrih principa, odnosno formulirao je nekoliko dobro poznatih maksima. Kant tako kaže: „Radi tako da ljudskost (čovječnost) i u tvojoj osobi i u osobi svakoga drugoga ujedno uzimaš kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo.“ (Kalin, 2014: 239) Kant time upozorava da kada se prema drugima ponašamo kao da su sredstvo onda kršimo dužnost, no sami Kantovi principi, prema Nussbaum, nam nisu dovoljni. Potrebno nam je još nešto, a to je: „(...) uobičajeno kultiviranje raštrkanosti uma, znatiželjno, propitkujuće i receptivno ponašanje koje u stvari kaže: »Ovdje je još jedno ljudsko biće. Pitam se što ono u ovome trenutku vidi i osjeća.«“ (Nussbaum, 2012: 140) Dakle, osim Kantovih principa bitno je još to da propitujemo kako se druge osobe osjećaju u nekom trenutku ili kako one gledaju na neki događaj. Tu znatiželju, koju bi trebali osjećati, treba nahraniti činjenicama. Bez znanja o točnim povijesnim činjenicama ne možemo odgovoriti na takva i slična pitanja. Osim želje za propitkivanjem potrebna nam je još jedna vrlo važna komponenta, bez koje sve to ne može funkcionirati, a to je spremnost da se iz našeg vlastitog svijeta preselimo u nečiji tuđi. (Nussbaum, 2012:140) Pod time se misli da trebamo sagledati na stvari iz tuđe perspektive. Naše unutarnje oči mogu dobro funkcionirati čak i kad se ne uključimo u bilo kakvu vrstu svjesnog napora ili umjetničkog stvaranja. Njihovo dobro funkcioniranje može biti svakodnevna i rutinska stvar u društvu, koje ih je od početka kultiviralo. (Nussbaum, 2012: 140-141) Prethodno naveden primjer sa ženama koje nose hidžab ili čador najbolji je primjer dobrog funkcioniranja unutarnjeg oka. Ja koja nisam navikla na osobe koje nose pokrivala na glavi, našla sam se u situaciji u kojoj se javlja strah jer se u takvoj situaciji dosad još nisam našla, a tu veliku ulogu igra i neznanje i nedovoljno poznavanje same vjerske zajednice i njene kulture. Osobe koje su navikle na prisutnost pripadnika muslimanske vjerske zajednice ne

obraćaju toliku pažnju na njih i vjerojatno nemaju predrasuda prema njima. Ta „nepažnja“ je vjerojatno rezultat naviknutog i dobrog funkcioniranja unutarnjeg oka. To znači da su ti ljudi prepoznali ljudskost u tim osobama koje nose odjeću u skladu s njihovim vjerskim zakonima i običajima. To nas dovodi do zaključka da ljudi koji izgledaju drugačije od ostalih (bilo to zbog pripadnosti vjerskoj ili bilo kojoj drugoj društvenoj zajednici) nisu zbog svog izgleda opasni niti su uvrijedili većinu time što su odbili da uklope svoj izgled toj većini. Shvaćena je suštinska ideja o ljudima, a to je da oni slijede vlastitu savjest, čak i kad ih to dovodi do toga da se ne asimiliraju. Mnogi ljudi ovih dana (posebice u Europi) govore o tome kako imigranti moraju naučiti uklopiti se. (Nussbaum, 2012:142)

Jedna dodatna komponenta našeg odnosa prema drugima, a time i našeg mišljenja o njima je poštovanje. Poštovanje također igra bitnu ulogu kod funkcioniranja našeg unutarnjeg oka. Ono što je vrlo važno naglasiti kod poštovanja, jest da je ono slijepo ako unutarnje oko nije kultivirano. Mogli bismo pretpostaviti da sve što nam treba su dobri principi koji zahtijevaju jednako poštovanje prema svima, kao i ideja da jednako poštovanje zahtijeva jednaku i veliku vjersku slobodu. No, principi se ne primjenjuju sami. Ono što prvo moramo imati je primjerena percepcija glavnih obilježja situacija koje su nastale prije nas. Prema spomenutim načelima, poštovanje se odnosi na osobe, ali ne nužno i na sve ono što one rade. Ideja da jednako poštovanje zahtijeva od nas da podjednako odobrimo sve religije ili čak sve slučajeve vjerskog ponašanja samo se pogrešno shvaća, a ni participativna imaginacija ne zahtijeva odobrenje. Potrebno je samo gledati na drugoga kao na osobu koja slijedi ljudske ciljeve i razumjeti na neki način što su ti ciljevi, tako da se može vidjeti koji je teret njihovoj savjesti i krši li ponašanje doista vitalne državne interese. (Nussbaum, 2012: 143) Participativna imaginacija podsjeća da svaki čovjek ima svoj vlastiti život te stoga ima pravo na prostor za ostvarivanje vlastitih ciljeva na temelju jednakosti s ostalim ljudima, osim ako neki zaista uvjerljiv javni interes ne intervenira u taj proces. Drugačije rečeno, naša mašta čini druge ljude stvarnijima za nas. Ono što ljudima ne uspijeva, odnosno smatra se neuspjehom, je to da djelovanja i ponašanja drugih ljudi gledamo samo sa stajališta vlastitih ciljeva i interesa. Time što zamišljamo način života drugih ljudi, nije nužno da ćemo se naučiti slagati s njihovim ciljevima, ali ćemo uvidjeti realnost tih ciljeva za te ljude. Također učimo i to da postoje drugi, tuđi svjetovi misli i osjećaja, a ne samo naši vlastiti. Participativna imaginacija je ili može biti svjetovna i nesvjesna. Svi smo sposobni donositi nebrojene dnevne odluke na načine koji uzimaju u obzir stavove drugih, ako smo jednom uvježbani da nastavimo tim putem. Ipak, korisno je u ovom trenutku imati neke slučajeve namjernog kultiviranja imaginacije u kojima pisci raznih vrsta izazivaju svoju publiku

da razmišljaju o vjerskim manjinama na participativniji način, umjesto da ih vide kao prepreke vlastitoj nadmoćnosti. Takvi slučajevi, ako su dobro izvedeni, temelje se na povijesnoj i sociološkoj točnosti, ali oni idu i dalje od toga kako bi angažirali čitatelja da razmišlja o svijetu s tuđeg gledišta. (Nussbaum, 2012: 144) Tako smo se nebrojeno puta mogli uživjeti u neki lik iz nekog književnog djela ili pak iz filma i pratiti razvoj njegove priče.

No, u slučaju participativne imaginacije postoje i određene zamke na koje treba pripaziti. Participativna imaginacija (ili empatija) samo je jedan od sastojaka u stavovima simpatije i suosjećajne brige. Dobar glumac ima aktivnu participativnu imaginaciju s različitim tipovima karaktera, no neke od njih će simpatizirati više od ostalih. Osoba s pokvarenim karakterom mogla bi koristiti empatiju da naštetiti, pa čak i muči jer razumijevanje kako žrtva vidi svijet često je sastojak vještog sadizma. Participativna imaginacija, stoga, ne čini dobro ako ljudi nisu u osnovi dobronamjerni, ako nemaju stavove zabrinutosti i suosjećanje prema drugim ljudskim bićima koja uključuju istinske etičke obveze da ne štete drugima. No, mnogi ljudi imaju te stavove, ali su još uvijek tupi u svojim odnosima s drugima jer jednostavno nisu zamišljali u kakvoj se situacija druga osoba nalazi. (Nussbaum, 2012: 144-145) Suosjećanje čini razliku, iako je to samo jedan čimbenik u životima ljudi. Daniel Batson pokazuje da književne naracije imaju učinke slične onima u radio emisijama. (Batson, 2011) Iskustvo živog zamišljanja situacija mijenja pogled na ono što treba učiniti. Suosjećajna mašta se kreće u smjeru suprotnom od straha. U strahu će osoba skrenuti pozornost i usredotočiti se na svoju vlastitu sigurnost, eventualno na sigurnost užeg kruga voljenih osoba. U suosjećanju um se kreće prema van što ujedno znači da zauzima različite pozicije izvan sebe. Ta razlika među smjerovima može biti rješenje za narcisoidni strah, no treba biti oprezan jer empatija također može imati vlastiti narcizam. (Nussbaum, 2012: 146) Čak i kada uspijemo pokrenuti maštu prema van, naša animalnost upućuje na to da će nam biti lakše ako se povežemo s nevoljama ljudi u vlastitoj grupi. To znači da ćemo se lakše identificirati s osobama koje pripadaju istoj vjeri, naciji i drugo s osobama nekih drugih vjerskih, nacionalnih i inih pripadnosti. Čak i kad su ljudi u načelu postali sposobni gledati svijet sa stajališta nekih njima udaljenih ljudi i grupa, intenzivna simpatija s osobama koje su bliže samom pojedincu često može blokirati to vanjsko kretanje. Vrlo je važno da pazimo na smetnje koje mogu proizaći iz naših sklonosti (koje su ukorijenjene u našoj životinjskoj baštini) da suosjećamo ponajprije s ljudima koji pripadaju našoj grupi. Pod grupom se podrazumijeva sve što je definirano nekim srodstvom ili rasom i religijom ili pak nacionalnosti. Stoga se dolazi do zaključka da nije dobro kada postoji previše empatije. Iz viška empatije javlja se također jedan vid narcizma, koji prednost daje onima koji su pripadnici iste

rase, iste vjere ili iste nacionalnosti. Zbog toga dolazi čak bi se moglo reći i do diskriminacije onih koji su različiti, odnosno nisu pripadnici određenih grupa. Zbog toga moramo preispitati naša vlastita slijepa odnosno slaba mjesta te ih adresirati na način koji je slobodan od ometanja i uplitanja. Upravo nam književna djela, iako ne samo ona, mogu pomoći kod tog procesa izbivanja mašte iz svojih narcisoidnih sidrišta. (Nussbaum, 2012: 147)

Upravo iz tog razloga u idućim poglavljima posvetit ću se analizi tri romana koja govore o izbjeglicama i migrantima iz različitih perspektiva. Naglasak će pritom biti više na izbjeglicama jer se u dva od tri romana radnja odvija za vrijeme raspada Jugoslavije i Domovinskog rata te Rata u Bosni i Hercegovini.

5 Prikaz izbjeglica i migranata na temelju romana Danka Rabrenovića „Der Balkanizer: Ein Jugo in Deutschland“

Danko Rabrenović rođen je u Zagrebu, a odrastao je u Beogradu. Potječe iz miješanog braka – njegova majka je Zagrepčanka, a njegov otac Beograđanin. Njegovi roditelji bili su novinari, pa je tako jedan dio života (četiri godine) proveo u Kini gdje su njegovi roditelji radili kao dopisnici. U svom romanu „Der Balkanizer: Ein Jugo in Deutschland“ opisuje segmente iz svog djetinjstva, ali i probleme s kojima se susreo prilikom raspada Jugoslavije, odnosno Domovinskog rata. Kakav je njegov život u egzilu i s kojim se sve problemima susreće bit će obrađeno u ovom poglavlju na temelju njegova autobiografskog romana.

Prije no što krenem analizirati roman, važno je definirati pojam egzilant i razgraničiti ga od pojma migrant. U kontekstu književnosti često se može čuti termin egzil. Mnogobrojni pjesnici i književnici pa čak i filozofi su za vrijeme Drugog svjetskog rata boravili u egzilu. Tako je „egzilant [...] jedna od paradigmatičnih figura izmještenja u europskom 20. stoljeću, neodvojiva od povijesne i političke traume, izbjeglištva, progona, stradanja.“ (Molvarec, 2017: 99) Takva vrsta života je i dalje konstrukt koji se ne veže uz specifično mjesto, etnicitet, socijalni status ili religiju. Ono što se može zaključiti jest da su iskustva egzila brojna i raznolika, a to uključuje razlike na području širokog socioekonomskog, etničkog, ideološkog, geografskog i generacijskog raspona. (Molvarec, 2017: 99) Ono što je karakteristično za egzilante jest osjećaj gubitka izvornog doma, razdoblje neprilagođenosti i graničnog iskustva nepripadanja te mogućnost ostvarivanja novog doma u zemlji u koju su došli. Egzilanti čuvaju uspomenu na svoj dom i svoju domovinu iz koje su došli, ali te slike koje stvaraju o svojoj domovini su okamenjene, odnosno te slike domovine nisu ništa drugo doli zamišljene slike. Te zamišljene slike u umovima i uspomenama izmještenika zarobljene su u prošlosti. Problem koji se javlja u okviru toga jest da vrijeme prolazi, ali slika domovine u uspomenama se ne mijenja. Taj problem pobliže će biti objašnjen u analizi romana „Der Balkanizer: Ein Jugo in Deutschland“. Nerijetko dolazi do konflikta koji se rađa iz suprotstavljanja između starog i novog doma, pa to rezultira čežnjom za domom i nostalgijom. (Molvarec, 2017: 99-100) Molvarec navodi da Rubenstein razlikuje čežnju za domom, koju naziva homesickness, a odnosi se na prostorno ili geografsko odvajanje te nostalgiju kao vremensko odvajanje. U slučaju egzilanata riječ je o oba odvajanja koja interferiraju. (Molvarec, 2017: 100) Može se reći da „(...) oni žude za kristaliziranim kronotopom, mjestom doma u specifičnom vremenu u prošlosti.“ (Molvarec, 2017: 100) Moguće je također razlikovati nekoliko različitih vrsta egzila, no ovdje ih neću navoditi. Kroz povijest pojam egzila također mijenja svoje značenje.

Tradicionalno je egzil usamljениčko, najčešće individualno iskustvo, stanje refleksije i često umjetničkog stvaranja. On konotira patnju, izbjeglištvo, odbijanje asimilacije i ponajprije mit o povratku. (Molvarec, 2017: 104)

Pojmove emigrant i imigrant već sam prethodno objasnila kao oprečne pojmove. U hrvatskom javnom diskursu prevladava pojam emigracije nad pojmom imigracije. Nekada su glavninu emigranata činili tzv. gastarbajteri, odnosno ljudi koji su se tijekom 60-ih i 70-ih godina doseljavali u Saveznu Republiku Njemačku na privremeni rad. S druge strane postoje i politički emigranti koji su samo boravili u svojim imigrantskim boravištima, dok su njihova mišljenja i djelovanja bila vezana za hrvatski fizički i duhovni prostor te hrvatsko nacionalno pitanje. (Molvarec, 2017: 144) Prema Homi K. Bhabhi u opisu migrantskog stanja sve više se stavlja naglasak na dinamičnu vezu između prošlosti i sadašnjosti zbog koje je povratak nemoguć, pri čemu se misli na tzv. *stanje između* koje uključuje dinamičan odnos prema mjestu podrijetla i prema sadašnjem boravištu. (Bhabha, 2006) Također se naglašava da se diskurs egzilanta fokusira na ono što je bilo ostavljeno i na mogućnost povratka. Postoji čak i pretpostavka da su migranti skloniji prilagodbi na novu sredinu i kulturu te da se lako odlučuju na odlazak iz svoje domovine. (Molvarec, 2017: 145)

Rabrenović započinje svoj roman jednom zanimljivom rečenicom „Am glücklichsten bin ich, wenn ich im Flugzeug sitze – egal in welche Richtung“ (Rabrenović, 2015: 10), koju nekoliko redaka kasnije prilagođava svojem stanju „Am glücklichsten bin ich, wenn ich im Flugzeug zwischen Deutschland und dem Balkan sitze – egal in welche Richtung.“ (Rabrenović, 2015: 10) U prijevodu bi to značilo, da je najsretniji kada se nalazi u avionu na putu između Njemačke i Balkana u bilo kojem smjeru. Već ovdje je vidljivo da je došlo do promjena, te da se okamenjene slike i uspomene na njegovu domovinu, koje je kao izbjeglica 1991. zadržao u svom pamćenju, više ne podudaraju sa stvarnim stanjem. On se nalazi u onom što Bhabha naziva stanje između, a to i sam opisuje u daljnjem tekstu romana:

„Kada se moraš prisilno preseliti iz zemlje A u zemlju B – bilo zbog ekonomske bijede, zbog rata ili političkog progona – nalaziš se u egzilu. Najprije te sve smeta. Stalno uspoređuješ B sa A – i B pritom može samo izgubiti. No s vremenom prepoznaješ pozitivne strane tvoje nove okoline. Želja da nikada ne želiš napustiti A blijedi. Jer da nikada nisi upoznao B, nedostajala bi ti važna iskustva. Promjena mjesta otvorila ti je oči za kritički pogled na A. Sada se nalaziš u nedoumici. Postaješ svjestan da ni u A ni u B nećeš u potpunosti biti sretan. Najdraža bi ti bila opcija C, koja je spoj najboljeg iz oba svijeta. Ali ona ne postoji. Onda si organiziraš život između ili u dva svijeta.“ (Rabrenović, 2015: 10)

Rabrenović time želi naglasiti da zemlja u koju smo se odselili, a selidba nikako nije bila svojevrsna, ne može u našim očima nikada biti bolja od naše domovine. U njegovom slučaju to je razlika između Beograda i Düsseldorfa. No, s vremenom počinje shvaćati da ona slika Beograda koju je imao u sjećanju nije realna i počinju ga iritirati stvari koje mu prije nisu smetale. On se veseli putu u Zagreb ili Beograd, ali nakon kratkog boravka želi se vratiti u Njemačku, a tu se opet veseli svom povratku u Düsseldorf. Zbog toga je naj sretniji u tzv. C varijanti, odnosno u avionu koji se nalazi na putu između Njemačke i Beograda ili Zagreba. Ono što dodatno otežava situaciju izbjeglice i pripomaže tome da mjesto B nikada neće biti bolje od mjesta A, jest to što u mjestu A izbjeglica za sobom ostavlja obitelj, prijatelje, posao, pa čak i kulturu. Bachelard uspostavlja analogiju između kuće i ljudske duše. Dušu karakterizira kao naše prebivalište. Prema njemu čovjek je organskim i neraskidivim vezama vezan uz rodnu kuću, a ona je fizički upisana u nama. Rodni prostor u nekom trenutku prestaje imati samo fizičke dimenzije, one se svojevremeno pretvaraju u metafizičku povezanost između prostora i pojedinca. (Bachelard, 2000:22-24) U ovom slučaju ta analogija koju Bachelard spominje, mogla bi se načiniti između zemlje u kojoj je pojedinac rođen i njegove duše. Ono što Rabrenović napominje je da iako dolazi iz miješanog braka, gdje je otac bio Srbin, a majka Hrvatica, on nije činio razliku između takvih kategorija. On se je osjećao kao Jugoslaven jer je na takav način odgojen. Tu se vidi navedena veza između zemlje rođenja i duše pojedinca. U koliko god kaotičnom stanju ta zemlja bila pojedinac će je i dalje idealizirati upravo iz razloga jer je povezana s njegovom dušom i njegovim sjećanjima. Zato je vrlo teško zamisliti situaciju kada zemlja B (zemlja u koju smo se prisilno doselili) postaje bolja od zemlje A (zemlja iz koje smo pobjegli). Zemlja B nije ni po čemu slična zemlji A pa može doći i do „gubitka“ identiteta, odnosno potrebno je ponovno pronaći sebe i izgraditi identitet iznova. U tome vrlo važnu ulogu igra identifikacija. Proces identifikacije Stuart Hall promatra na sljedeći način:

„(...) identifikacija se konstruira na pozadini prepoznavanja nekog zajedničkog podrijetla ili zajedničke osobine s drugom osobom ili grupom, ili s idealom, i u skladu sa solidarnošću i odanošću koje počivaju na prirodno uspostavljenim temeljima. Suprotno „naturalizmu“ ove definicije, diskurzivni pristup vidi identifikaciju kao konstrukciju, nikad završen proces – uvijek „u procesu“. (...) Rasprave oko identiteta trebamo smjestiti unutar svih tih razvoja i praksi koji su povijesno specifični i koji su uznemirili relativno „ustaljen“ karakter mnogo naroda i kultura, prije svega u odnosu na proces globalizacije, (...) i procesima prisilne i „slobodne“ migracije koje su postale globalni fenomen takozvanog „postkolonijalnog svijeta“.“ (Hall, 2006: 359-360)

Rabrenović se tako identificira s polaznicima tečaja njemačkog jezika, koji su također porijeklom iz Jugoslavije: „Imao sam dvostruku korist od tečaja njemačkog jezika jer sam tamo

sreo druge „Jugoviće“ koji žive u Njemačkoj. Čak bi se moglo reći da je moja njemačka socijalizacija započela na Narodnom sveučilištu Recklinghausen.“ (Rabrenović 2015: 17) Ono što nas također često povezuje s našim domom su hrana i običaji. Na nekoliko mjesta u romanu Rabrenović spominje kako mu nedostaje burek, a kada ga i nađe u prodavaonici balkanskih delikatesa razočaran je jer nema okus kao onaj u Beogradu. Običaji, odnosno kultura također se razlikuju što potvrđuju poglavlja gdje opisuje javljanje na telefon i „njemački doručak“. U našoj kulturi (pod našom kulturom podrazumijevam kulturu država bivše Jugoslavije) na telefon se obično javljamo samo sa „Halo?“ jer smatramo da onaj tko zove očito zna koga zove. U Njemačkoj je taj običaj drugačiji. Prilikom javljanja na telefon potrebno se je predstaviti. To je još jedna u nizu interkulturalna prepreka na koju Rabrenović nailazi. Druga je, kao što sam već spomenula, „njemački doručak“. Prijateljica Sandra pozvala ga je na doručak s njenim prijateljima, ali mu je ujedno rekla da ponese mlijeko i maslac. Rabrenoviću se to učinilo čudim, jer svatko tko je pozvan na doručak treba nešto ponijeti sa sobom. On je smatrao da ako je već netko gost onda se domaćin treba pobrinuti za hranu, no prihvatio je situaciju takvu kakva ona jest. Donio je namirnice, stavio ih na stol i shvatio je da je onda sve na raspolaganju. „Odjednom me susjed za stolom potapša po ramenu: „Smijem li dobiti malo tvog maslaca?“ Preplašeno sam se trgnuo. Jesam li trebao za svaku šnitu šunke, za svako pecivo i za svaku šalicu čaja donositelja pitati za dopuštenje?“ (Rabrenović, 2015: 50) No, to ipak nije bilo tako, a to je shvatio kada ga je netko za stolom pitao može li se poslužiti njegovim maslacem. Ono što je za Rabrenovića specifično, jest to što se ne želi integrirati tako da bude kao prosječan Nijemac. Za neke izbjeglice i migrante navodi komentar da su se svom silom pokušali čim bolje integrirati da su postali veći Nijemci od Nijemaca samih. Tako je jedan poznanik iz Bosne s njime pričao samo na njemačkom jeziku, a svoje ime promijenio je iz Alen Janjić u Alain Janizt. Na takve stvari Rabrenović, kako i sam kaže, reagira alergično. (Rabrenović, 2015: 85) Ono što je vidljivo je da Rabrenović u nekim situacijama više poštuje svoju izvornu kulturu, koja je pak Nijemcima čudna. Nikako se ne slaže s time da se na roštiljadu nosi samo ono što sam misliš pojesti, pa tako sa sobom donosi 100 ćevapčića i bocu šljivovice. Njegovi prijatelji su na to već navikli, a oni koji nisu upoznati s tom kulturom začuđeno pitaju kako će sam sve to pojesti. (Rabrenović, 2015: 54)

No, da se vratim na najveći problem koji nastaje između zemlje A i zemlje B koji sam prethodno spominjala. Minh-ha tvrdi da suvremeni identitet izmještenika izrasta na križištu bivanja na jednom mjestu i putovanja. Također se može reći da je za osobu u 20. stoljeću moguće da egzistira samo kao stranac. (Minh-ha, 2005:13). Tu se može govoriti o dvostrukom osjećaju

stranosti, onom u odnosu na okolinu i onom u odnosu na samoga sebe. Naš „Ja“ se u tom trenutku rascjepljuje na dio koji se nastoji uklopiti u okolinu i na dio koji ostaje stranac, odnosno Drugo. (Molvarec, 2017:76) Na jednom dijelu Rabrenović spominje svoj posjet Beogradu nakon četiri godine odsustva: „Das ist eine andere Stadt, das ist nicht mehr mein Belgrad. (...) In Belgrad erscheint mir alles derckig, dunkel und verkommen.“ (Rabrenović, 2015: 13 – 14) Tu se nazire rastrganost između dvije zemlje i dvije sasvim različite kulture. Varijanta C javlja se kao najbolja varijanta, a to je, kao što je već spomenuto, zračni prostor između Njemačke i Balkana. Uviđamo kako nastaje određeni spoj i prilagodba dviju kultura. Nije se u potpunosti moguće odviknuti od kulture vlastite zemlje, ali ni u potpunosti prihvatiti kulturu neke strane zemlje. Mi stvaramo naš vlastiti hibrid, kombinaciju dviju kultura.

Zacijelo najveći problem s kojim se izbjeglice i migranti mogu susresti jest pravna strana njihovog ostanka u nekoj državi. Rabrenović to iskustvo opisuje na sljedeći način:

„8. ožujka 2007. bio je jedan od tih važnih dana u mom životu. Sjedio sam u Uredu za strance u Düsseldorfu dobio natrag svoju putovnicu s pečatom: dozvola boravka; valjanost: neograničeno; zaposlenje: dopušteno (...)

Time je moja karijera stalnog gosta u Uredu za strance završena nakon 16 godina.“
(Rabrenović, 2015: 25)

Šesnaest godina trajala je „borba“ oko stalnog ostanka u Njemačkoj. Dok je dobio dozvolu boravka u Njemačkoj sakupio je gotovo sve statuse: *Touristenstatus*, *Duldung*, *Ausreisepflicht*, *Aufenthaltsbewilligung*, *Aufenthaltserlaubnis*, *Fiktionsbescheinigung*, *Niederlassungserlaubnis*. Nakon što mu je istekao status turista javio se u Ured za strance gdje je bilo potrebno objasniti zašto se ne može vratiti u Beograd. Potom je u putovnicu dobio pečat „Duldung“ što bi u prijevodu značilo trpljenje. Njegov stric potpisao je da sve njegove troškove preuzima na sebe. Tek kasnije je shvatio što zapravo znači taj pečat. Imao je obvezu zadržavanja na jednom mjestu, nije smio raditi ni prelaziti granice njemačke pokrajine Sjeverne Rajne-Vestfalije. To je također značilo da se u određenim vremenskim periodima redovito treba javljati u Ured za strance, a što je njegov boravak u Njemačkoj bio duži, to su vremenski periodi javljanja u Ured za strance biti sve učestaliji. Tri godine koje je proveo s tim pečatom opisuje kao najgore u maratonu za dozvolom boravka. 1994 dobio je novi pečat, kojim se zahtijevalo da napusti zemlju. Zbog toga što je porijeklom iz Beograda trebao je napustiti Njemačku jer prema riječima zaposlenice tamo još uvijek nije bilo rata. Dobio je četiri tjedna za krajnje napuštanje Njemačke. Kako nije želio napustiti Njemačku, jedini način da ostane bio je studentska viza, ali tu je postojao problem. Studentsku vizu morao je osobno podići u ambasadi u Beogradu ili Zagrebu. To mu se učinilo previše opasnim pa je tražio neko novo rješenje, a to

je ženidba. Rabrenović se odlučio s Caroline zaputiti u danski gradić u blizini njemačke granice kako bi se oženili. Najprije je morao napustiti Njemačku s jugoslavenskom putovnicom i predati ispunjen formular o napuštanju Njemačke i zatim ući u Dansku s hrvatskom putovnicom, tamo se oženiti s EU-državljanom i vratiti se u Njemačku s hrvatskom putovnicom. Naravno, to nije išlo po planu pa je ipak morao napustiti Njemačku i otići u Zagreb po studentsku vizu. Dobio je novi pečat kojim mu je odobren boravak na određeno vrijeme. Nakon završetka studija ponovno je trebao napustiti zemlju, ali je u Zagrebu zatražio dozvolu za rad, no osim toga bilo je potrebno da njegovo zanimanje bude od javnog interesa. Počeo je raditi za WDR (Westdeutscher Rundfunk) i jednom godišnje produžavao boravište. Nakon pet godina dozvoljenog boravka mogao je zatražiti neograničen boravak. Prema ovim opisima borbe s birokracijom vidljivo je da njegov put do dozvoljenog neograničenog boravka nije bio nimalo lak.

Raspadom Jugoslavije došlo je do problema netrpeljivosti između naroda država bivše Jugoslavije. Netrpeljivost se pogotovo osjetila između Hrvata i Srba. Posljedice su najviše osjećale obitelji gdje su roditelji imali miješani brak. Rabrenovićev brat Boris je tako u nekim društvenim kruhovima dobio status da nije pravi Srbin jer mu je majka hrvatska novinarka. Kada su odlučili 1995. otići na jedan jadranski otok, gdje su obično ljetovali, Rabrenoviću se najprije učinilo da nema neke netrpeljivosti prema njima na vidiku. Nakon nekog vremena ipak je primijetio promjene. Za prijatelje s kojima se družio više nije postojao, njegovoj majci stanovnici otoka također su predbacivali to što je u braku sa Srbinom. Zanimljivo je promatrati kako ljudi stvaraju generalizacije, a samim time i stereotipe i predrasude prema drugima. Bili to naši prijatelji ili ne, naš mozak je spreman funkcionirati na takav način da i sve pripadnike neke vjere, nacije, ideologije svrsta u isti koš, ne razmišljajući o tome da ipak postoji mnogo potkategorija na koje bi valjalo obratiti pažnju. Ono što se iz ovog može zaključiti jest da nam je svrstavanje po kategorijama urođeno, iako nije nužno moralno, prihvatljivo i dobro jer je od pamtivijeka prouzročilo već mnogo zla, nepravde i smrti nevinih ljudi. Nešto slično događa se i u romanu Saše Stanišića „Kako vojnik popravlja gramofon“ o kojem će više riječi biti u sljedećem poglavlju.

6 Prikaz izbjeglica i ratnih strahota na temelju romana Saše Stanišića „Kako vojnik popravlja gramofon“

Saša Stanišić je njemački pisac porijeklom iz Bosne i Hercegovine. Kao četrnaestogodišnji dječak bježi sa svojim roditeljima u Njemačku kada rodni mu Višegrad zauzima Vojska Republike Srpske. Njegov roman „Kako vojnik popravlja gramofon“ je polubiografski roman u kojem opisuje strahote rata i bijeg iz Višegrada. U fokusu ovog poglavlja bit će dogodovštine dječaka Aleksandra, koji je ujedno i glavni lik romana, a koje su povezane s ratnim strahotama i zlostavljanjima nedužnih ljudi, njegov bijeg i asimilacija u drugoj državi i na posljepku posjet svom rodnom gradu Višegradu nakon rata. Aleksandar svoju priču priča iz prvog lica što ispričanome daje autentičnost i naglašava autobiografske elemente. Roman započinje smrću Aleksandrova djeda Slavka što ujedno simbolizira i raspad Jugoslavije. U Višegradu agresijom srpske vojske započinje i etničko čišćenje. Svi koji nisu srpske nacionalnosti ili bježe ili su smaknuti.

Mnogi ljudi su svoju sigurnost i sreću za vrijeme rata odlučili potražiti u nekim drugim državama. Neki od njih slutili su da rat dolazi i prije svih ostalih napuštali su svoju rodnu zemlju:

„Ovi prvi topli tjedni u godini vrijeme su odlazaka. Izbio je veliki odlazak, zarazan kao proljetna gripa. Podlegle su mu cijele obitelji, auti se gotovo i ne vide pod tolikom prtljagom. Ljudi napuštaju grad u velikoj žurbi, toliko naglo odlaze da nemaju vremena reći zbogom onima koji ostaju.“ (Stanišić, 2013: 79)

Neki su ipak ostali i osluškivali što se događalo u Hrvatskoj: „Znao sam za Osijek s televizije. Osijek je gorio, i moglo se vidjeti nešto nepojmljivo, pod pokrivačima ili plahtama ležalo je po ulicama, u dvorištima. Čizme. Ruke.“ (Stanišić, 2013: 94) Kako je rat najprije zadesio Hrvatsku, stanovnici Bosne znali su da će kad-tad doći i do njih. Oni koji su ostali, skrivali su se u podrumima svojih zgrada i strepili. Vojnici su često upadali u njihova skrovišta i s njima jeli:

„Majke još nisu pravo ni pozvale na večeru, prigušenim glasovima, vojnici upadaju u zgradu, pitaju što ima za jelo, sjedaju s nama za stolove od iverice u podrumu. (...) Jutros točno u 9.30, kao i svakoga jutra u proteklih devet dana, počelo je gruvati. Teško naoružanje, klimali su ljudi i recitirali odgovarajuća slova i brojke: VBR 128, T84.“ (Stanišić, 2013: 100)

Djeca su obično bila zaokupljena igrom, no ipak ih je bilo strah, a djevojčice su često plakale. U tišini se osluškivao svaki pucanj i svaka eksplozija. Nekada su majke opominjale da svi budu tiho, iako nitko nije rekao ni riječ. Stariji muškarci osluškivali su dojave s tranzistora:

„Promuklim je glasom sad netko govorio o tome da su se naše jedinice povukle sa svojih položaja kako bi se iznova formirale. (...) promukli glas izgovorio je „Višegrad“ kao nešto od čega ni u jednom skloništu nisi siguran.“ Djeca koja su u Višegrad došla iz okolnih sela, ostajala su bez roditelja i bez svog doma, što im je stvorilo strahove i traume: „Plače jer su vojnici i u Asijinu selu nogama razbijali vrata, plače skriva se u spremištu u kojem lovimo miševе, u kojem su vitrine pune prašine i hrđaju bicikli.“ (Stanišić, 2013: 107) Ni stariji nisu bili pošteđeni terora vojnika: „Eci peci pec... nabraja vojnik s vrpcom oko glave i na kraju brojalice nanišani čika Seada, skida mu naočale i dahom zamagljuje stakla. Jedan s maskom od čarape veže čika Seadu ruke žicom iza leđa. (...) Na stubištu opet pucanj; odjek mu se miješa s glasovima zabrinutih ljudi.“ (Stanišić, 2013: 108) Vojnici također upadaju u stanove stanovnika zgrade i kopaju po njihovim ladicama, šaraju po zidovima i vratima na svom jeziku i obilježavaju ih svojim simbolima, traže određene ljude. Ako odmah ne ubiju onoga tko im se ne sviđa, vrše nad njim nasilje: „Vidim: čika Muharem s drugog kata, čika Husein i čika Fadil s trećeg, vojnici im pritišću glave uz ogradu stubišta, vrat odozgo s kundacima ili sa strane s čizmom.“ (Stanišić, 2013: 109) Roditelje malene djevojčice Asije odveli su vojnici jer imaju pogrešno ime. U samom romanu ne navodi se o kojem se točno imenu radi, no samo je moguće nagađati koliko je djece na takav način ostalo siročad. Ovo su samo pojedine slike i situacije koje u svom vrlo slikovitom romanu opisuje Saša Stanišić. Nije ovo jedini rat u kojem se događaju strahote. Nepojmljivo je kako ljudski um može biti poremećen i hraniti se nesrećom i patnjom drugih, nedužnih ljudi. Kao i kod Rabrenovića nailazi se na problem miješanog braka, a upravo takve obitelji su prve na meti: „Krsmanović i Spahić. Dvije obitelji? Miješani brak? Podstanari? Brava popušta. Dvojica pretražuju dnevni boravak. Dvojica silaze u podrum. Mecima otvaraju podrumška vrata. (...)“ (Stanišić, 2013: 211)

Kad nastupi takva situacija, bijeg je jedina opcija. Aleksandrova obitelj brzinski je spremila stvari i krenula na put. U Višegradu je ostala Aleksandrova baka Katarina, koja nije željela napustiti dom. Obitelj Krsmanović je pobjegla u Beograd kod svojih poznanika. Danko Rabrenović u svom romanu navodi kritiku medijima koji su obmanjivali narod, a upravo tu kritiku moguće je pronaći i u ovom romanu u sljedećem opisu:

„Višegrad je odmah bio na televiziji, ondje su agresori oni koji su na našoj televiziji bili branitelji, a grad nije pao, već je oslobođen, jer nije junak nego luđak htio raznijeti branu. Voditelj vijesti rekao je da se u školama održava nastava i da su poduzeća nastavila s radom. Čini se da telefonisti ipak ne rade jer stalno dobivamo signal da je zauzeto.“ (Stanišić, 2013: 128)

I u ovom romanu također se opisuje netrpeljivost jedne nacije i religije prema drugoj. Aleksandar tako priča da imaju problema sa susjedima, jer susjedi ne vole da se oni nalaze u njihovoj blizini i kada bi u Beogradu bio rat da bi Srbi pucali po njima:

„Da i oni imaju rat, odmah bi na nas pucali. Religija nije opijum za narod, već njihova propast. (...) Dječak iz ulice rekao mi je da sam kopile. Majka je zatrovala moju srpsku krv. Nisam znao bi li ga za to trebao namlatiti ili biti prkosan i ponosan. Nisam bio ni prkosan ni ponosan, i na kraju su mene namlatili.“ (Stanišić, 2013: 129)

Obitelj se zatim seli u Essen kod rodbine, strica Bore i strine Tajfun. Sigurno je da će se dijete lakše prilagoditi novoj okolini i lakše i brže naučiti jezik. Za djecu je nova okolina kao igra, sve je još novo i zanimljivo. Posebno iskustvo za Aleksandra bila je škola kojoj se je, može se reći, čak i radovao te je naučio prvih deset stranica rječnika napamet. Obitelj je isprva živjela u zgradi u kojoj se je nalazilo još nekoliko obitelji iz Bosne: „Još pet ili šest obitelji iz Bosne stanuje s nama u kući, dvadeset i pet ljudi na dva kata. Sve je vrlo usko, kupaonice su uvijek zauzete i ja mogu sa stričevim daljinskim isključiti televizor čika Zahida, njega to izluđuje, misli da su duhovi nacista krivi.“ (Stanišić, 2013: 131) Aleksandar također priča o prijavi u Uredu za strance, no on svoj posjet opisuje kao nešto pozitivno, za razliku od Rabrenovića. Gospođa koja radi u Uredu ljubazna je i strpljiva osoba i ona je za njihov ostanak jer im dodjeljuje pečate u putovnice. No, nije sve lako i jednostavno kako se čini jer od nečega se mora i živjeti pa je potrebno pronaći posao.

„Draga Asija, moja majka radi u praonici i ima manje vremena biti bolesna. Kaže da je u praoničkom paklu toliko vruće da joj mozak ključa. Majka je izgubila sposobnost u svemu vidjeti nešto lijepo. Puši jednu cigaretu za drugom, iz nje suklja kao iz dimnjaka u Essenu. Otac radi u istom poduzeću kao i stric Bora. Ni jednoga ni drugoga nema po cijeli dan. Rade na crno. Raditi na crno znači imati posao od kojeg se polomiš i koji istovremeno od tebe napravi kriminalca, mada nikome ništa nisi ukrao.“ (Stanišić, 2013: 134-135)

Jezik je veliki problem i kamen spoticanja ako ne postoji netko poznat tko zna što treba učiniti po pitanju birokracije. Kako obitelj Krsmanović nije znala njemački jezik imala je problema s prekoračenjem dozvoljenog roka boravka jer nisu znali kamo trebaju ići. Zbog toga im je policija nekoliko puta kucala na vrata te su jutro prije no što je policija opet trebala doći preselili u drugi stan. Nakon tri godine Aleksandrovi roditelji otišli su iz Njemačke i imigrirali na Floridu kako se ne bi morali vratiti natrag u Bosnu. Jedini je Aleksandar smio ostati kako bi završio školu.

Ono što Aleksandar nikako nije mogao zamisliti jest da sjedi u školskoj klupi u svom rodnom gradu u Bosni. Već je na ovom mjestu vidljivo da se s odrastanjem mijenja i perspektiva pogleda

na stanje stvari. U prvom dijelu romana pronalazimo razne priče i pretežno pisma što ih Aleksandar prepričava, odnosno piše kao dijete, dok u drugom dijelu romana već zapažamo određenu odraslost i zrelost protagonista. Aleksandra sve više zanimaju razlozi pokretanja srpske agresije, sve više upotrebljava stručne političke termine što se može primijetiti na promjeni stila pisanja romana. Jedini način kako može pronaći odgovore jest da ih potraži tamo gdje je njegova trauma i nastala. Plašila ga je ta pomisao, no ubrzo se trebao suočiti sa svojim putovanjem u Bosnu. Nije mogao prestati razmišljati o prijateljici Asiji o kojoj nije znao apsolutno ništa. Obećao je baki Katarini da će sam doći po svoj paket, koji mu ona inače svake godine šalje za 1. svibnja. Aleksandar odsjeda u Sarajevu gdje traži Asiju i usput susreće stare poznanike koji mu pričaju o ratu. Zatim se uputi u Višegrad. Baš kao i u prethodnom romanu povratak otvara oči glavnom liku koji tada uspoređuje okamenjenu uspomenu sa stvarnošću. Aleksandar vidi autobusni kolodvor koji mu se čini mnogo manji nego prije, ali jednako jadan. Zgrade su oronule i vide se posljedice rata. U stubištima su iščupani prekidači, žice strše iz stropa, na zvonima nema imena. Aleksandar se preplaši vlastite bake, a onda i samoga sebe jer je prema baki osjetio odbojnost. Napravio je popise ljudi i mjesta kojih se sjeća te ih potom uspoređuje. Njegov posjet i hodanje gradom vraća ga u prošlost. Iz svojih sjećanja izvlači događaje, prijatelje i poznanike. Jedino na što njegova sjećanja upućuju jest da ništa nije kao prije. U gradu su sada novi ljudi, izbjeglice, koji su zauzeli prazne kuće i stanove. I u njegovoj kući sada živi neka druga obitelj. Neki ljudi iz njegova sjećanja više nisu živi, a neki su ostarjeli. Jedino što je ostalo isto je njegova rijeka Drina, no shvatio je da se ni Drina ni priče ne mogu vratiti.

Ono što se iz ovog romana može zaključiti jest da pričanje iz perspektive djeteta ukazuje na posljedicu nemogućnosti probavljanja ratnih strahota. Kako je događaj poput rata prisutan u svijesti pogođene javnosti, jedna mogućnost stvaranja identiteta i procesuiranja ratnih trauma je pripovijedanje. Narativno obrađivanje traume jedini je način da se snađemo s iskustvima koje smo doživjeli i integriramo ih u životnu priču pojedinaca. (Herman, 2012: 2-8) Kroz perspektivu djeteta komentiraju se također egzistencijalna, politička i osobna pitanja što ne mora nužno biti shvaćeno iz neke druge perspektive. Kao tipičan pokazatelj perspektive djeteta uzima se egocentrizam glavnog lika, što je vidljivo na narativnoj razini teksta. U samom tekstu također je vidljiva određena doza ironije i kritičnosti što autor vrlo vješto dočarava kroz jezik i stil pisanja. Autor tako prisiljava čitatelja da sam počne razmišljati o problemima i donese svoje vlastito mišljenje na temelju uranjanja u perspektivu djeteta koje na svijet gleda svojom

naivnošću, no kroz autorovu intervenciju iz te perspektive itekako se mogu problemi izvući na površinu.

U sljedećem poglavlju bit će analiziran stilski sasvim drugačiji roman, no s vrlo sličnom tematikom. Riječ je o romanu Daše Drndić „Leica format“ gdje se isprepliću sudbine likova koji povezuju neka davna i neka ne tako davna vremena. Ovaj roman također je obilježen patnjom izbjeglica i migranata te izmještenjem i osjećajem nepripadanja sredini u kojoj se pripovjedačica nalazi.

7 Prikaz izbjeglica u romanu Daše Drndić „Leica format“

Roman Daše Drndić „Leica format“ na prvi pogled je sasvim drugačiji od prethodna dva romana. Može se reći da se roman odvija na dvije razine koje se istovremeno isprepliću, a povezuje ih upravo sudbina same pripovjedačice. Daša Drndić posebna je po svome stilu pisanja pa tako i u ovom romanu pronalazimo prepoznatljive elemente kao što su izmješteni identiteti raznih vrsta, autobiografska povezanost i nešto vrlo zanimljivo što se naziva fuga, odnosno fuge. Na početnoj stranici romana tako se nalazi naslov „Leica format“, a ispod njega riječ „fuge“ koja se u nekoliko redaka smanjuje do nečitljivosti. Fuga se tako u ovom romanu uzima kao temeljna interdiskurzivna figura. Njome se na meta razini otvara pitanje zaborava i pamćenja, oblikovanja i prenošenja znanja te njegova kodiranja u jeziku i diskurzu. (Ryznar, 2014:35) U ovom romanu Daša Drndić mapira svoju vlastitu, ali i kolektivnu povijest što uspijeva dočarati svojevrsnim kolažem različitih tipova tekstova, žanrova i diskurza. Podnaslov romana „fuge“ karakterizira poseban stil pisanja, a ujedno mu je posvećeno i nekoliko objašnjenja na početku romana. Tako se fuga definira kao „poremećaj izgubljenog sjećanja, dugotrajna amnezija pri kojoj nisu narušene čovjekove mentalne sposobnosti“, „bijeg, pogotovo bijeg iz domovine, progon ali i izgon“, „polifona muzička kompozicija u kojoj se ponavljaju partije po određenim pravilima“ te kao „spoj između kamenova ili pločica (...), namjerno ostavljen razmak ili (...) pukotina“. (Drndić, 2003: 5-6) Ako povežemo navedene definicije fuge s romanom može se reći da je roman zaokupljen temom osobnog i povijesnog pamćenja i zaborava. Najvećim dijelom ispričovijedan je iz perspektive izmještenog subjekta. Ryznar primjećuje da je roman

„(...) strukturiran po načelima polifone glazbene kompozicije s brojnim provodnim motivima, izmjenama glasova i varijacijama osnovne teme, pri čemu šavovi između sekvenca ostaju jasno vidljivi, štoviše, upravo fuge i procijepi među pričama postaju prostorom autorske i čitateljske refleksije.“ (Ryznar, 2014: 37)

U ovom romanu nije samo riječ o autobiografskoj priči pripovjedačice, već o mnoštvu drugih pripovjednih glasova, čije su priče uz pomoć fuge polegnute jedne preko drugih u prostoru i vremenu, čime se dodatno dobiva na njihovom međusobnom sučeljavanju u čemu i jest poanta. Ti bestjelesni glasovi u potrazi su za svojim vlastitim imenom, identitetom i biografijom, a Daša Drndić im u romanu ustupljuje mjesto za njihovu vlastitu priču. Kao što sam navela, radnja u romanu odvija se na dvije razine. Jedna razina odnosi se na sadašnjost i u njoj postoji autobiografski impuls i rastrzanost identitetskim dvojbama pripovjedačice, a druga se pak odnosi na prošlost i na ljude koji su svojevremeno boravili ili bili u prolazu kroz grad Rijeku,

na izbjeglice, ali i na ljude koji su počinili brojne zločine na Židovima u svrhu istraživanja lijekova.

„Svakom se glasu ustupa pripadajući prostor za govor, njihovi se iskazi grafički odjeljuju i obilježavaju različitim fontom ili tipom sloga. (...) Pripovjedačica tako na sebe preuzima ulogu dirigenta, arhivara ili kompilatora koji svojim opaskama i komentarima popunjava fuge između tuđih iskaza, čime ostvaruje koherentnost tog labavog i fragmentnog romana.“ (Ryznar, 2017: 110)

Kada gledamo vlastitu priču pripovjedačice, uočavamo elemente egzila, nepripadanja, izmještenosti, pamćenja i zaborava, nemogućnosti komunikacije te mapiranje prostora i vremena. Na te segmente moguće je gledati kao na posljedice traume što je za pripovjedačicu nešto intimno, autobiografsko i privatno. To „nešto“ se opet povezuje s temama poput svjetskih ratova, totalitarnih režima i počinjenim zločinima, migracijama stanovništva, poviješću urbanih sredina (u romanu pogotovo naglašen grad Rijeka), antisemitizmom, pitanjem mučenih, ubijenih i nestalih. (Ryznar, 2014: 37-38) U romanu je također moguće pratiti dva osnovna narativa izmještenja, a to su modernistički narativ egzila i postmodernistički narativ imigracije. (Molvarec, 2017: 152) Okosnica romana je pripovjedni dio, koji je pisan u autobiografskom prvom licu i kojeg povezujemo na temelju biografskih podudarnosti s autoricom, no u posljednjem poglavlju susrećemo se s likom Lee Moser kao mogućom pripovjedačicom čitavog romana. (Ryznar, 2014: 38) Posljednje poglavlje uparuje se s prvim poglavljem gdje se susrećemo s Antoniom Host, ženom u bijegu od vlastita života, ženom koja je sve zaboravila. Antonia Host i Lea Moser su metonimijski produžeci autobiografskog subjekta – izmještenog, lutajućeg, rascijepljenog i rasredištenog. Tu dolazimo i do rodne komponente koja je neizbježna u analizi ženskog izmještenja. U povijesti je putovanje u prostoru i slobodno kretanje bilo isključivo muški privilegij, a žene su putovale samo uz mušku pratnju. I dan danas je žena imigrantica, nomatkinja i egzilantica u sjeni, nevidljiva i zanemarena. Glavni okidač za izmještenje u autobiografskom narativu Daše Drndić i za niz sudbina likova u njenim djelima bio je raspad Jugoslavije i rat. (Molvarec, 2017: 152) Izvučemo li na površinu biografske elemente iz romana „Leica format“ dobivamo strukturu biografije Daše Drndić. Daša Drndić je nekoliko desetljeća živjela u Beograd. Početkom devedesetih napušta Beograd i dolazi u Rijeku. Također boravi i u Torontu i Berlinu zbog stipendija koje je dobila. Njeno izmještenje događa se između tri grada, odnosno Rijeke, Toronta i Berlina, od čega je Rijeka trajno privremeno mjesto boravišta, a Toronto i Berlin privremena mjesta boravka. Ono što je tim gradovima zajedničko jest da se pripovjedačica osjeća kao Drugo s određenom distancom i osjećajem nepripadanja gradu i njegovim stalnim stanovnicima. (Molvarec, 2017: 153-154) Tako se u romanu pronalaze segmenti u kojima pripovjedačica izražava trulost i propadanje samog grada

i čovjeka koji u njemu živi: „Ovo ovdje nije ni selo ni grad, ispustilo je geografsku širinu i dužinu koje sad lutaju po svemiru violinske žice i tule. Život u ovom gradu mučno je umiranje kao u ovoj zemlji općenito.“ (Drndić, 2003: 32) Pripovjedačica također opisuje svoje prvotno neslaganje s gradom, a zatim i asimilaciju na mjesto gdje živi: „I ja sam bila besprizorna u ovome gradu, otuda dio uzajamne netrpeljivosti između gradića i mene. Sad više nisam toliko besprizorna, pa se gradić i ja bolje podnosimo, to je posve ljudski i gradski.“ (Drndić, 2003: 61) Jasno je vidljiva i netrpeljivost prema Srbima nakon raspada Jugoslavije: „Kad sam došla, nisam bila odavde pa sam se prijavila na Zavod za zapošljavanje, tako su mi rekli, *Odmah se prijavi, za svoje dobro.* (...) U tom zavodu čula sam direktora kako se hvali: *Odmah ih nanjušim. Ne moraju ni otvoriti usta, ja Srbe odmah nanjušim.*“ (Drndić, 2003: 114) Bilo je tu i jezičnih barijera na temelju kojih su ljudi osuđivali pripovjedačicu:

„Idem tako od dućana do dućana i pitam: *Imate li ešarpe?* (...) Prodavačice gledaju me blijedo, a ja za inat neću opisno da im kažem što je ešarpa. (...) Jedna prodavačica stisne usne u „o“ i tako stisnutih usana veli *Sigurno ste pravoslavka.* Ja kažem ovako: ???!!! s podignutim obrvama, ne vidim vezu između ešarpe i pravoslavlja koje je ovdje eufemizam za Srpstvo.“ (Drndić, 2003: 122)

Iako je grad u koji je pripovjedačica došla multietnički i s burnom poviješću iza sebe, a ona je došla od „tamo“, čime zamjenjuje naziv za prostor neprijateljske Srbije, čini se da grad koji se nosi epitet multietničke tolerancije ipak nije toliko tolerantan. Pripovjedačica upada u stalne sukobe jer se temeljna komunikacija funkcija jezika podređuje ideološkoj, pa je tako jezik znak pripadanja, lojalnosti i poslušnosti. Samim time što se pripovjedačici sužava mogućnost korištenja riječi ona to vidi kao cenzuru i brisanje njenog identiteta. (Ryznar, 2014: 39-40) No nije naglasak samo na sudbini pripovjedačice, već i na sudbinama izbjeglica i migranata koji se opisuju u romanu. Migracije Daša Drndić opisuje na sljedeći način: „Bilo je dosta raseljenih lica jer svijet se muvao, ljudi su tražili nekakav bolji život. To stara je pojava, to seljenje i raseljavanje, zahvaljujući njemu svijet i opstojava, ali to se zaboravlja. Rasturanje stanovništva zdravo je događanje za kuglu zemaljsku.“ (Drndić, 2003: 139-140) Rijeka je početkom 20. stoljeća bila jedno od važnijih austrougarskih središta te je zbog toga bila premrežena migracijama stanovništva, najrazličitijim društvenim praksama, etničkom i kulturnom raznolikošću. (Ryznar, 2014: 42) Daša Drndić također na površinu iznosi tamnu stranu grada, koja se nastoji zaboraviti, ali koja je isto tako dio povijesti grada onakvog kakav on danas jest:

„Ovdje već dugo medicina razvija se uspješno, jer u prošlosti kroz ovaj gradić protrčavale su razne vojske, u ovaj gradić uplovljavali su veliki i mali brodovi, bilo je krčmi i prostitutki pa bilo je i epidemija, jer svako komešanje podriva stabilnost, pa i onu zdravstvenu. Još prije dvjesto godina postojali su lazareti, postojali su domovi za napuštenu djecu, postojale su ubožnice, postojala su lječilišta, što samo

po sebi govori da od svakojakih bolesti ovdje se bolovalo, tajno i javno. (Drndnić, 2003: 75)

Upravo je to jedan od razloga zašto grad trune iznutra i pripovjedačica zbog toga daje šansu da govore oni, čiji glas se uglavnom ne čuje, običnim ljudima (prolaznicima, poznanicima, trgovcima), mrtvima, zaboravljenima, žrtvama pa čak i neživim predmetima (brodovima), a sve to u svrhu kako bi se spriječila opća amnezija. (Ryznar, 2014: 42)

Kako bi se čuo glas baš tih ljudi, pratimo lika Ludwiga Jakoba Fritza, koji prošlost povezuje sa sadašnjosti pomoću mogućih rodbinskih veza s pripovjedačicom. L. J. Fritz glavni je saveznik prošlog vremena pomoću kojeg saznajemo ponešto o tim prošlim vremenima i iseljavanju 270.000 ljudi u razdoblju od 1903. do 1911. godine: „Amerika je krasna zemlja, reče konzul Slocum, prava zemlja za ovaj jadni siromašni svijet koji tamo može raditi i raditi i raditi jer rudnici i pruge čekaju, reče, a i za ribare ima posla, reče, i tvornice primaju žene, i svi oni tamo bit će sretni (...).“ (Drndnić, 2003: 177) O broju emigranata koji su prolazili Rijekom svjedoči i istoimeni hotel koji je izgrađen u tu svrhu, no kao takav izgubio je svoju namjenu i bio samo građevina u koju se je smještalo sve i svašta, od izložaba do radnih strojeva, no njegova povijest ostala je ispisana u njegovim zidovima. „To je golemo mrtvo zdanje čija unutrašnjost, nekada ispunjena tonama izbljuvane emigrantske boli, ućahurenog straha i nade, danas živne jedino kad kroz njega zapleše bura.“ (Drndnić, 2003: 190) U romanu svoj glas daju izbjeglice, bilo čitave obitelji ili samci, koji putuju preko oceana u nadi za boljim životom. Svatko od njih navodi svoje ime i prezime te godine i osobu kod koje ide. Tako svoju ispovijest daje Tasch Konrad koji sa svojom obitelji putuje kod svog brata: „Cijepljeni. Svi pregledani. Odjeća dezinficirana. Neće nas vratiti. (...) U kabini zaudara. nema vode. Nema zraka, veoma je toplo. Tri tjedna ne peremo se. Povraćamo. Imamo uši. (...)“ (Drndnić, 2003:197-198) Nerijetko putnicima mijenjaju ime i prezime kako bi se bolje uklopili. Tako je Anton Bubanj postao Tony Bubane. Svoju ispovijest također daju i liječnici koji pregledavaju izbjeglice:

„Zakon nalaže obavljanje rigoroznih pregleda, a za svakog putnika imamo manje od minute. Za jednu minutu moramo obratiti pažnju na šezdeset simptoma, pogotovo na anemiju i na proširene vene. Ima kolere i gljivičnih oboljenja. Ima duševnih bolesnika, ima epileptičara. Vlasti se ovdje najviše boje onih s trahomom od kojeg se oslijepi, a na koncu i umire. (...) Bolesni ovdje nemaju šanse. Ova zemlja traži zdrave ljude i mlade.“ (Drndnić, 2003: 202-203)

I ovdje se vidi kako je izbjeglički život posebno težak i mukotrpan, pogotovo dok se zadovolje svi uvjeti kako bi se uopće ušlo u neku državu. Postupke koji su izvodili liječnici na emigrantima moglo bi se čak nazvati i eugenikom jer je ulazak u zemlju dopušten samo onima koji su zadovoljavali sve navedene uvjete. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća dogodio se

najveći imigracijski val prilikom kojeg je u SAD ušlo oko 25 milijuna migranata. Prethodni imigracijski val pretežno je obuhvaćao nacije zapadne Europe, dok su u ovom pristizali imigranti iz južne i istočne Europe (Talijani, Poljaci, južnoslavenski narodi, Židovi...). Sa svakim valom doseljenika javljali su se novi predrasudi, pa je za doseljenike iz južne i istočne Europe vrijedilo da imaju niži stupanj inteligencije, da postoji rasna inferiornost, lijenost i da su zločinačke prirode. (Molvarec, 2017: 163)

Još jedan segment, koji zauzima velik dio romana su nacistički zločini i eksperimenti nad djecom. To je dočarano fiktivnim ispovijestima ubijene djece i njihovih mučitelja. Govor žrtava strukturiran je tako kao da čine niz sudskih svjedočenja s iznesenim statistikama, podacima, imenima, datumima i lokacijama. Cilj ovoga nije da pripovjedačica osudi nekoga za krivicu, već da na svjetlo dana izađe da se blistava medicinska postignuća temelje na stravičnim zločinima, koji nikada nisu i neće biti procesuirani, a žrtve kojima je ionako zamorno pamtiti imena bit će zaboravljene.

Zbog toga se roman „Leica format“ karakterizira kao pripovijest o nestajanju. Pod time se ne misli da je nešto nepovratno nestalo, već da su ljudi i stvari u procesu nestajanja. Tako se uz nestajanje ne povezuje samo problematika sjećanja, već i problematika zaborava, jer ne znamo je li ono što je zaboravljeno i potpuno iščezlo. (Mijatović, 2010: 27) Daša Drndić svakako se je pobrinula za to da glas običnih ljudi koji lagano padaju u zaborav vremena trajno ostane zabilježen.

8 Zaključak

Na svijetu živi nešto više od sedam milijardi ljudi. Svaki čovjek pripada nekoj vjerskoj zajednici, ima nacionalnost, ima određenu boju kože, pripada određenoj društvenoj zajednici, bavi se poslom ili hobijima koji ga opet svrstavaju u neku kategoriju. Neki ljudi su bogati, a neki siromašni, neki su zbog posla, rata, prirodne katastrofe ili iz nekog sasvim drugog razloga napustili svoju zemlju i započeli neki novi život u tuđini. Bez obzira na to kakvoj kulturi pripadali i jesu li negdje samo u proputovanju ili namjeravaju trajno ostati u nekoj zemlji - svima nama je potrebno isto, a to je dom. Svima nama potrebna je sigurnost, voljene osobe, okruženje u kojem se osjećamo prihvaćeno i ugodno. Naravno nije sve tako idilično kako se na prvi pogled čini. Ljudi su po prirodi sebični i gledaju samo vlastitu korist, odnosno ako je to moguće drugu osobu iskoristit će kako bi lakše ostvarili vlastite ciljeve, želje i principe. Ljudi koji po bilo čemu odudaraju od zajednice u kojoj se nalaze često budu diskriminirani od strane ostalih pripadnika. S najvećim diskriminacijama susreću se upravo izbjeglice i migranti. Kao što je bilo navedeno u analiziranim književnim djelima, postojale su velike netrpeljivosti od strane jednog naroda prema drugome. U slučaju književnih djela u romanu Danka Rabrenovića i Daše Drndić radilo se o netrpeljivosti Hrvata prema Srbima, dok je u romanu Saše Stanišića do izražaja došla netrpeljivost Srba prema Bošnjacima, a pogotovo prema osobama koje su muslimanske vjeroispovijesti. Nitko od tih nedužnih ljudi koji su bježali da spase sebe i svoje obitelji nije tražio rat. Bez obzira na to ljudi su zaslijepljeni stereotipima i predrasudama prema ljudima koji su drugačiji. Strah i neznanje najveći su pokretači nepravde i diskriminacije prema drugima i drugačijima. U životu bismo trebali djelovati prema dobrim principima, a za to nam je potrebno unutarne oko. Mi možemo gledati svijet našim fizičkim očima, no potrebno nam je više od toga, potrebno nam je unutarne oko, odnosno naša imaginacija. Kant je smatrao da našu ljudsku sebičnost mogu riješiti njegove maksime, no one nisu dovoljne. Svatko od nas doživljava neku stvar ili događaj na svoj način stoga ne možemo imati iskustvo drugoga, već to moramo samostalno iskusiti. Ta činjenica vodi nas do onog što nam je potrebno kako bismo u životu ostvarili dobre principe, a to je propitkivanje, znatiželja i receptivno ponašanje. Ne smijemo se dati zavarati predrasudama prema ljudima koji imaju drugačije običaje, bilo vjerske ili kulturne, koji imaju drugačiju boju kože ili koji su neke druge nacionalnosti. Trebamo se zapitati kako se to ljudsko biće u nekom trenutku osjeća. Možda nikada nećemo u potpunosti osjećati ono što osjeća izbjeglica ili migrant ili bilo koja druga osoba, no bitno je da se propitkujemo, da uspoređujemo, a najvažnije je da ne osuđujemo. Prije no što osudimo trebamo

sagledati stvari iz tuđe perspektive. Trebamo upotrijebiti našu imaginaciju i pokušati se suočiti sa strahotama osoba koje bježe od rata. Ono što nam je još potrebno jest poštovanje i poznavanje glavnih obilježja situacija koje su nastale prije nas. Ne moramo se nužno slagati s time što netko nosi odjeću koju mu nalaže vjera ili kultura, niti s time kako se osoba hrani, ali prema samoj osobi moramo i trebamo imati poštovanja.

Nakon svega ovoga još uvijek stoji pitanje kakve ovo veze ima s književnošću? Književnost igra veoma bitnu ulogu u kultiviranju unutarnjeg oka i pokretanju naše imaginacije. Bez nekog okidača teško ćemo se ubaciti u tuđe cipele i gledati na svijet iz perspektive neke druge osobe. Upravo iz tog razloga imamo književnost kao pokretačicu našeg unutarnjeg oka i naših osjećaja. Pisci romana koje sam odabrala za ovaj seminarski rad potrudili su se svoje osjećaje, doživljaje, strahove i traume pretočiti u riječi koje čitatelja tjeraju da se zamisli u ulozi promatrača svih tih događaja. Vrlo slikovito opisana ratna zbivanja i bijeg u romanu Saše Stanišića tjeraju čitatelja na razmišljanje i na traganje za odgovorima. Uči nas cijeniti mir i slobodu te vlastiti život. Sva tri romana uče nas da ne smijemo mrziti ljude samo zato što pripadaju određenoj vjeroispovijesti ili nacionalnosti. Također nas uče da trebamo imati poštovanja prema osobama koje su napustile svoj dom i našle se u tuđini gdje se njihova kultura i običaji ne podudaraju nužno s običajima i kulturom zemlje u koju su došli. Svatko ima pravo na slobodu dok ne čini štetu društvenoj zajednici.

Obradena književna djela također nam otvaraju oči i potiču nas da ne zaboravimo i one male nevažne i obične ljude, koji nemaju pravo glasa u pričanju povijesti. Upravo njima je Daša Drndić ustupila mjesto u svom romanu „Leica format“ te time uvela čitatelja u strahote koje su prolazili nevini ljudi i djeca u svrhu znanstvenih istraživanja. Uživljavanje u ulogu likova romana pruža nam upravo ono što Martha C. Nussbaum smatra potrebnim za pokretanje unutarnjeg oka. Promatrajući radnju kroz oči samog lika u romanu propitkujemo sebe i tragamo za odgovorima i osjećajima. „Leica format“ nam daje dobar okvir za takav pothvat. Zsigurno smo se u nekom trenutku u našem životu našli na nekom mjestu koje nije naš dom, a na kojem smo se osjećali kao Drugo, kao da tu ne pripadamo. Zsigurno smo se susreli s neprihvatanjem u društvu zbog naših navika, kulture, vjere ili nacionalnosti. Možda nam to često ne upada u oči jer živimo ubrzano i stresno, no čitanjem književnih djela na površinu izlaze naša iskustva i osjećaji koje svakako trebamo uvažiti. Iz književnih djela možemo učiti o našoj prošlosti kako bismo u budućnosti mogli donositi ispravne odluke i ispravno postupati prema nekome tko je drugačiji od nas.

9 Literatura

- Bachelard, Gaston. (2000): *Poetika prostora*. Zagreb: Ceres.
- Batson, C. Daniel (2011): *Altruism in Humans*. New York: Oxford University Press.
- Bhabha, Homi (2006): *The Location of Culture*. London i New York: Routledge Classics.
- Drndić, Daša (2003): *Leica format*. Zagreb: Meandar.
- Hall, Stuart (2006): *Kome treba identitet?*. U: Duda, Dean (ur.): *Politika teorije*. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija. Zagreb: Disput: str. 357 -374.
- Herman, Renata (2012): *Krieg in der Literatur aus der Kinderperspektive: Saša Stanišićs Wie der Soldat das Grammophon repariert und Ivana Simić Bodrožićs Roman Holet Nirgendwo*. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. (objavljeno)
- Hrvatski jezični portal: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (Pretraživane riječi: migrant, emigrant, emigracija, imigrant) (10.7.2019.)
- Kalin, Boris (2014): *Filozofija – uvod i povijest*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mijatović, Aleksandar (2010): *Vrijeme nestajanja. Sjećanje, film i fotografija u romanu Leica format Daše Drndić*. U: *Fluminensia*. 22/1: 25-44.
- Minh-ha, Trinh T. (2005): *Other than myself/my other self*. U: *Tales: Narratives of Home and Displacement*. London i New York: Routledge. str.8-25.
- Molvarec, Lana (2017): *Katrografije identiteta: Predodžbe izmještenja u hrvatskoj književnosti od 1960-ih do danas*. Zagreb: Meandarmedia
- Nussbaum, Martha C. (2012): *The new religious intolerance: overcoming the politics of fear in a n anxious age*. Sjedinjene Američke Države: The Belknap press of Harvard universiti press.
- Rabrenović, Danko (2015): *Der Balkanizer: Ein Jugo in Deutschland*. Köln: DuMont Buchverlag (eBook)
- Ryznar, Anera (2017): *Suvremeni roman u raljama života*. Zagreb: Disput
- Ryznar, Anera (2014): *Interdiskurzivne fuge u romanu Leica format Daše Drndić*. U: *Fluminensia*. 26/1: 35 - 46
- Stanišić, Saša (2006): *Wie der Soldat das Grammophon repariert*. München: Luchterhand Literaturverlag.
- Stanišić, Saša (2013): *Kako vojnik popravlja gramofon*. Zagreb: Fraktura.
- Zakonu o azilu (NN br. 79/07, 88/10, 143/13): <https://czssvz.hr/download/zakoni-i-akti/zakon-o-azilu.pdf?v=1.0> (10.7.2019.)